

УДК 343.131

Зеленський С.М.,

докторант Національного університету «Острозька академія»
кандидат юридичних наук, доцент

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ У РОЗУМІННІ КОНЦЕПТУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті висвітлено основні доктринальні підходи у розумінні концепту справедливості у правосудді. Визначено шляхи їх реалізації у кримінальному провадженні

Ключові слова: концепт справедливості, правосуддя, кримінальне провадження, засади, праворозуміння, правозастосування, права людини, суд.

В статье рассмотрены основные доктринальные подходы понимания концепта справедливости в правосудии. Определены пути их реализации в уголовном судопроизводстве

Ключевые слова: концепт справедливости, правосудие, уголовное судопроизводство, принципы, правопонимание, правоприменение, права человека, суд.

In the article the basic doctrinal approaches in understanding the concept of fairness in the justice system. The ways to implement them in criminal proceedings

Key words: concept of fairness, justice, criminal proceedings, principles, thinking, law enforcement, human rights, the court.

Актуальність проблематики. Проголошення України правовою державою створює лише передумови для реального втілення в життя конституційної декларації. В.Д. Бринцев акцентує увагу на труднощах побудови державності в країнах, які проголосили себе правовими. Вони головним чином визначені декількома загальними для всіх пострадянських країн факторами. По-перше, неналежним рівнем розвитку правової свідомості суспільства, по-друге, відсутністю досвіду розробки і впровадження законодавчої бази, яка б відповідала стандартам правової держави, а по-третє - відсутністю офіційно затверджених (прийнятих) на державному рівні національних доктрин і концепцій побудови і подальшого розвитку моделей держави, закріплених у національних конституціях [1, с. 16-17]. Проблеми сучасного праворозуміння головним чином відображаються на рівні наукових досліджень, висновків і рекомендацій щодо законодавчого забезпечення дії засад правової держави на сучасному етапі розвитку кожної країни. Своєрідним індикатором демократичності правової держави служить діяльність системи кримінального правосуддя і авторитет судової гілки влади в суспільстві. Багато в чому визначним є існуванням дієвого механізму реалізації кримінальної відповідальності на засадах справедливості, забезпечення інтересів правосуддя і права кожного на справедливий судовий розгляд.

Концепція судово-правової реформи в Україні (1992 рік) [2] і Конституція України започаткували перший етап реалізації сучасних доктрин справедливого правосуддя в Україні. Передбачалося насамперед гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади, а також реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою і наукою. З урахуванням результатів проведеної реформи ставала можливою інтеграція нашої держави в єдиний європейський та світовий правовий простір.

Відтоді, фактично від моменту набуття державою незалежності, система правосуддя перебуває у стані постійного реформування. Кожен крок реформи у цій сфері супроводжується гаслами забезпечення незалежності судової влади, зближення

національної і європейської судових систем та судочинства, наближенням до міжнародних норм і стандартів.

Наступним етапом реформи було затвердження у 2006 р. Указом Президента України Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [3].

Нарешті, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [4], покладено початок судовій реформі 2010 р., також з метою реформування системи судочинства відповідно до міжнародних стандартів.

На цій основі у кримінальному процесуальному законодавстві відбулися суттєві зміни, зокрема, з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році.

Незважаючи на це, рівень довіри в суспільстві до кримінального правосуддя залишається низьким, відповідно і справедливість, як засаднича ідея у кримінальному правосудді не може вважатися реалізованою.

Ступінь наукової розробки. Кримінальна процесуальна діяльність суду регламентована нормами Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, кримінального процесуального закону та інших законів України. Разом з тим необхідно зазначити, що недоліки у правозастосуванні, пов'язані із недотримання конституційної засади верховенства права, приводять до прийняття несправедливих рішень.

У зв'язку з цим проблемні питання правозастосування, що виникають на практиці, потребують ретельного вивчення шляхом проведення наукових досліджень. Ці питання досліджувались у працях вчених загальнотеоретичного напрямку М.І. Козюбри, А.М. Колодія, П.М. Рабіновича, С.П. Рабіновича, О.Ф. Скакун, Ю. С. Шемшученка та ін. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина у кримінальному провадженні досліджували вчені-процесуалісти Ю. М. Грошевий, Ю. О. Гурджі, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, В.Т. Нор, В.О. Попелюшко, М.А. Погорецький, В.М. Тertiшник, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та ін.

Метою статті є визначення основних доктринальних підходів до розуміння концепту справедливості у правосудді. З'ясування можливості та визначення шляхів їх реалізації у кримінальному провадженні.

Виклад матеріалу. Розбудова України, як правової держави неодмінно пов'язана із формуванням ліберальних поглядів у суспільстві.

На розвиток державних інститутів очевидний і значущий вплив здійснюють філософсько-правові ідеї. Одне з найпочесніших місць серед них посідає ідея справедливості кримінального правосуддя, що реалізується в кримінальній процесуальній діяльності, без якої недосяжною є мета побудови демократичного суспільства та правової державності на демократичних засадах, гарантій забезпечення верховенства права. Міжнародні стандарти справедливого кримінального правосуддя слугують орієнтиром для України у прагненні до реалізації її конституційного статусу демократичної правової держави.

Незважаючи на багатовікову історію Української держави, у науковій юридичній думці досі відсутня єдність поглядів щодо концептуальних засад справедливості правосуддя загалом і безпосередньо кримінального та шляхів втілення цієї концепції в діючу модель державного ладу. Багато уваги приділяється аналізу історичних документів, наукових праць мислителів різних часів і цивілізацій від Стародавнього Єгипту до ХХ століття, простежуючи виникнення, становлення й розвиток ідеї

правосуддя у складі єдиної комплексної доктрини судової влади, визначаючи основні засади та функції цього суспільно значущого виду людської діяльності [5, с. 46-70].

Правосуддя з точки зору концептуальних засад у філософсько-правових вченнях розглядається як поняття або концепт, у який вкладається особливий зміст. Слово «правосуддя» значить правильно, справедливо робити, говорити, судити [6, с. 552]. Цим словом позначається правосуддя в «судовому контексті», що означає правозастосовну діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави [7, с. 50].

Якщо пов'язувати зміст слова правосуддя з явищем, сутність якого або смисл, позначений цим терміном, за визначенням В. С. Бігуна, – це водночас спосіб розуміння і абстрактного уявлення про те, що є і яким повинно бути правосуддя [8, с. 9]. Тобто, правосуддя розглядається нами як ідея, ідеал, поняття та водночас його реалізація.

Сприйняття спорідненості понять правосуддя і справедливості наповнює змістом кримінальну процесуальну діяльність на підтвердження обґрунтованості визначення справедливості як мети кримінального провадження. Кримінальне правосуддя постає як справедливе кримінальне судочинство, виявляючи процесуальну справедливість.

Видатні римські юристи у Книзі першій Кодексу Юстиніана Дигестах чи Пандектах (Digest), де відображено правові доктрини, звертали увагу на походження слова «право» від «правосуддя». Вони визначали право, як науку про добро і справедливість, розуміючи правосуддя як постійний і неперервний процес забезпечення кожному його права [9, с. 82-84]. У цих висловлюваннях привертає до себе увагу постійний взаємний зв'язок понять, право, правосуддя, справедливість. Тож можна обґрунтовано припустити, що для юристів Давнього Риму право означало єдину систему правил, встановлених у правосудді для досягнення справедливості. Справедливість у кримінальному правосудді ми розглядаємо як юридичну категорію, що підкреслює її нерозривний зв'язок з правом, підтверджує поєднання понять «кримінальне судочинство» і «справедливість».

Додержання вимог справедливості у здійсненні кримінального судочинства нині є однією з необхідних процедурних вимог, яка уможливорює змістовне наповнення поняття кримінальне правосуддя, поєднуючи його зі справедливістю, характеризуючи його як таке.

У здійсненні кримінального правосуддя знаходить свій вияв об'єктивна і суб'єктивна справедливість. Саме у поєднанні цих двох аспектів кримінального правосуддя виявляється справедливість кримінального процесуального закону – її об'єктивний, або інституційний аспект, та суб'єктивний, який пов'язує із особистими морально-етичними установками, справедливістю правозастосувача. Втілення ідеї справедливості пов'язане із особливостями реалізації цих аспектів справедливості у сфері кримінального правосуддя, виявляючи формальну, змістовну і процедурну справедливість.

Формальна справедливість у кримінальному провадженні бере свій початок від того, як проявляється безсторонність (неупередженість) суддів або тих, хто виконує цю роль та послідовність дотримання ними формальних правил рівності. Змістовна справедливість розглядається як пропорційність, або розмірність. Процедурна справедливість, як гра за правилами, яка передбачає розгляд кримінальної справи відповідно до певних судових процедур.

Реалізація ідеї справедливого кримінального правосуддя, безпосереднє застосування норм права у кримінальному провадженні покладається на державні органи і посадових осіб, які їх представляють, суб'єктів, які безпосередньо здійснюють судову владу, – судів і суддів. Усі інші його учасники є користувачами послуг, які надає держава у передбачених законом випадках. Самі громадяни або їх об'єднання не можуть бути суб'єктами застосування норм права у кримінальному провадженні. Навіть у разі, якщо є можливість скористатися процедурою примирення потерпілого з підозрюваним чи обвинуваченим, держава не передає свої повноваження окремим фізичним особам, щодо реалізації норм права, таких, як висунення підозри, формулювання обвинувачення, затвердження угоди.

Згрупувавши усі випадки застосування норм права, можна дійти висновку, вважає О.Ф. Скакун, що правозастосування полягає у: наділенні одних учасників правовідносин суб'єктивними юридичними правами і покладенні на інших суб'єктивних юридичних обов'язків; вирішенні спору про право – про наявність або міру суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків; визначенні міри юридичної відповідальності правопорушника [10, с. 390]. Вчена виділяє вимоги правозастосування, такі як законність обґрунтованість, доцільність, справедливість [10, с. 396].

Обґрунтування прийнятих у кримінальному провадженні процесуальних рішень через категорію справедливості та поступальний рух до її утвердження, як основної суспільної цінності, було б неможливим без створення передумов на різних історичних етапах і водночас встановлення чітких нормативних критеріїв цього ідеалу на тому чи іншому етапі. Прагнення справедливості пов'язане зі споконвічною боротьбою людини за незалежність від сваволі, формування почуття її власної гідності. В додержавний період зароджуються основні уявлення про права людини. Етапи їх становлення можна проілюструвати наступним чином: античність, середньовіччя, новий та новітній час.

В період античності вперше з'являється ключове для справедливості розмежування природного та позитивного права. Давньогрецький філософ Антифонт стверджував, що за природою людські відносини в усіх відношеннях однакові як у варварів, так і в еллінів, в усіх людей потреби від природи однакові [11, с. 4-5]. Саме таке розрізнення є відправною точкою, з якої бере свій початок прогресуючий поступальний рух від природного до нормативного ідеалу справедливості. Природне право відображає установлений світопорядок, який повинен бути заново відтворений у людському праві, і саме міра цього відтворення виступає критерієм справедливості чи несправедливості останнього. Філософська думка античності вперше в історії прийшла до усвідомлення нелегітимності тих положень законодавства, які порушують приписи природного права.

У період Середньовіччя розвинуто уявлення про права людини, в якому вони виходять на якісно новий рівень. Це пов'язується з впливом Християнства і, зокрема, вченням про рівність усіх людей перед Богом. Так з'являється поняття рівності усіх людей незалежно від їх походження, статі, національності тощо. Античні погляди доповнюються Християнськими моральними цінностями, введенням засади рівності і втіленням, як засади у кримінальному правосудді.

Філософсько-правова думка Нового і Новітнього часу остаточно формує ідеали прав людини, визнаючи їх основними цінностями суспільства, доповнюючи античну ідею природних прав та середньовічну – моральної рівності, засадами свободи людини. Саме в цей час свободи людини, не тільки лише у питаннях віри, постають основними

засадами, найбільш цінними для суспільства. Формуються міжнародні стандарти прав людини.

Від конституційно задекларованої національної ідеї побудови правової держави до реального втілення в життя пройдено досить довгий і тернистий шлях. На усіх етапах судово-правової реформи доктринальні (базові) засади кримінального правосуддя, розроблялись на науковому рівні, а потім вдосконалювались, з урахуванням національних особливостей і потреб суспільства, доктрини правової держави та, нарешті, втілились в конкретні норми кримінального процесуального права. Створено відповідну законодавчу базу забезпечення справедливості кримінального правосуддя з урахуванням дії усіх без винятку засад правової держави.

Основні міжнародні документи [12, с. 3-4], що утверджують в Україні право кожної людини на справедливе кримінальне судочинство, а також рівність усіх перед законом і судом: Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини (Європейська конвенція з прав людини) (далі – Конвенція). Ці документи є частиною національного законодавства України і джерелом права на підставі ст. 9 Конституції України, Закону України «Про міжнародні договори і угоди», Віденської конвенції про право міжнародних договорів, учасницею якої з 1986 р. є Україна. Для забезпечення реалізації зазначених документів або на їх основі створено відповідні інституційні механізми, до яких входить ряд постійно діючих органів, які здійснюють контроль (моніторинг) стану виконання державами-учасницями зобов'язань, які вони взяли на себе, приєднавшись до того чи іншого міжнародного документа. Зокрема, на підставі ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права у 1977 р. створено Комітет з прав людини, який діє в системі органів ООН і контролює виконання зазначеного Пакту державами-учасницями. Для співпраці з ООН у сфері контролю за дотримання державами-членами Організації засад верховенства права, захисту прав і свобод людини створено Раду ООН з прав людини та запроваджено механізм Універсального періодичного огляду, в рамках якого здійснюється оцінка ситуації з дотриманням прав людини в кожній державі-члені ООН.

На європейському рівні, на основі ст. 6 Конвенції, передбачено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом, встановленим законом. Ця стаття головним чином впливає на формування та діяльність засад демократичної правової держави. На підставі Конвенції, для гарантування та захисту прав громадян держав-членів Ради Європи засновано Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Рішення цього Суду є обов'язковими для держав, яких воно стосується. Контролює виконання рішень ЄСПЛ Комітет Міністрів Ради Європи. Наслідком відмови державою виконувати рішення ЄСПЛ є те, що за позовом Комітету Міністрів Ради Європи вона може постати перед Судом. Тривале невиконання державою рішень ЄСПЛ може мати винятково політичні наслідки аж до припинення членства в Раді Європи. Як практика ЄСПЛ, так і сама Конвенція можуть застосовуватися судами України як джерело права на підставі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Загальноновизнаною є теза, зазначає Президент Суду федеральної землі Нижня Саксонія, м. Ауріх, Ганс-Отто Бартельс про те, що запорукою правосуддя у правовій державі є незалежність судової влади, яка реалізується насамперед у незалежності суддів [13, с. 109-112].

Слід зазначити, що створення національної ідеї правової держави саме і пов'язано з критикою і визнанням тих або інших положень доктрин, розроблених філософами права, при здійсненні спроб адаптувати їх до реалій сьогодення часу і безпосередньо в Україні. Зараз найголовнішим етапом є втілення наукових доктринальних розробок та і законодавчої бази у життя українського соціуму.

Висновки. З урахуванням визначених нами доктринальних підходів можна прийти до висновку, що концепт справедливості кримінального провадження є комплексним правовим поняттям, неодмінно пов'язаним із забезпеченням прав людини і громадянина та їх захистом у суді. Постає необхідність нормативно визначити зміст права на справедливе кримінальне провадження, що має поліструктурний характер, до якого слід віднести, зокрема, такі елементи, як доступність кримінального правосуддя; здійснення кримінального правосуддя незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону; забезпечення особистої участі особи в розгляді її справи та можливості реалізації нею усього комплексу кримінальних процесуальних прав; забезпечення справедливості судових процедур, зокрема гласного, компетентного і справедливого розгляду кримінальної справи у розумні строки із дотриманням засади змагальності сторін; забезпечення ухвалення і виконання законного, обґрунтованого, вмотивованого та справедливого рішення суду; забезпечення права на оскарження судових рішень та на ефективне поновлення в правах. В подальшому є необхідність подальших розробок нормативного визначення змісту права на справедливе кримінальне провадження та його елементів.

Список використаних джерел:

1. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади: монографія / В.Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – 464 с.
2. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні. Постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992р. №2296. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2296-12>.
3. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Указ Президента України від 10.05. 2006р. № 361. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
4. Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI.. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
5. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стівба / (Відп. ред. В. С. Бігун). – К., 2009. – 316 с.
6. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4 : Н – П / Уклад. Р.В. Болдирев та ін.; Ред. т: В.Т. Коломієць, В.Г. Склярєнко. – 2003. – 656 с.
7. Юридична енциклопедія. У 6 т. : енциклопедія. Т. 5. П - С / Ред. кол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2003. – 736 с.
8. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія / В. С. Бігун. – К., 2011. – 303 с.
9. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: навчальний посібник / Є. М. Орач. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 616 с.
11. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философия права / О. Э. Лейст. – М. : Зерцало, 2008. – 340 с.
12. Суд в системі державної влади: міжнародні норми і стандарти // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 2-3 (139-140).
13. Бартельс Г.-О. Забезпечення суддівської незалежності в Німеччині / Г.-О. Бартельс // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 2-3 (139-140).